

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ №7

**З навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

081 Право (правозастосування)

**за темою «Історія держави і права України Нового часу.
Право на українських землях у період становлення та розвитку
буржуазних відносин (середина XIX – початок XX ст..)»**

Харків 2022

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.2022 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 26.08.2022 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 23.09.2022 № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 25.08.2022 № 8).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент, **Холод Ю.А.**
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**

План лекції

1. Державно-правові реформи на Західноукраїнських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

2. Державно-правові реформи та контрреформи в Українських губерніях в складі Російської імперії

3. Джерела права в Українських губерніях в складі Російської імперії
Рекомендована література.

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 1: З найдавніших часів до початку XX ст.. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 472 с.; Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. - К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 728 с.
3. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. – ХНУВС. – 2021.(Електронний ресурс).

Додаткова:

4. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, Т.1 – 10: 2005 – 2013.; [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclophhttp://www.history.org.ua/?encycloph>
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004.;[Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://leksika.com.ua/legal/>;<http://cyclop.com.ua/content/view/330/43/>
6. **Щербина П.Ф.** Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине – Львов: Издат. объединение «Вища школа», 1974. – 192 с..
7. **Шандра Валентина** Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2016. — 345 с. . [Електронний ресурс] – Режим доступу [file:///C:/Users/zaice/Desktop/0012865%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/zaice/Desktop/0012865%20(1).pdf)
8. **Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914).** Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко, В.Шандра; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. - К: Ін-т історії України, 2013 - LXII; 810 с.: іл. /Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6683-4/978-966-02-6683-4.pdf>

9. **Кримінальне законодавство України XIX – XXI століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.].** – К., Видавництво ОКВ, 2020. – 408 с. . [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://owk.com.ua/naukova-literatura/kriminalne-zakonodavstvo-ukrainy-xx-xxi-stolit-zbirnyk-normatyvno-pravovykh-aktiv/?fbclid=IwAR1Mt2O6B5uF86bfb-Qw5E-iYxf7Dyt9tWj4RSdpfXrh2QpBTNH-2eH9OcM>
10. **Бойко І.Й.** Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (1X-XX ст..) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 573-680.
11. **Воробей Р.Б.** Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: - Чернігів: Чернігів. обереги, 2009. – 354 с.

Текст лекції

1. Державно-правові реформи на Західноукраїнських землях у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Галичина увійшла до складу Австрії внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Австрійський уряд штучно об'єднав Західну і Східну Галичину, населених у більшості своїй відповідно поляками та українцями, в один адміністративний округ – Королівство Галичини і Лодомерії. До складу Австрії входив також Тернопільський округ, за винятком Хотинського повіту, що 1812 р. був переданий Росії. Північна Буковина (нинішня Чернівецька область) перейшла під австрійську владу внаслідок Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. між Росією й Туреччиною. Крім того, з XVI ст. у складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства опинилося ще й Закарпаття. У 1723 р. угорські представницькі збори відмовилися від власної державності на користь багатонаціональної Австрійської імперії. Таким чином, наприкінці XVIII ст. майже всі західноукраїнські землі потрапили під владу Австрії. З 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Новостворена держава поділялася на Цислейтанію, яка мала 14 земель

(Верхня та Нижня Австрія, Галичина, Чехія, Буковина, Герц, Істрія та ін.) і Транслейтанію (Угорщина, Фіуме, Хорвато-Словенія та ін.).

За угодою 1867 р. Угорщина стала окремим самостійним королівством, на чолі якого стояв представник династії Габсбургів. 8 червня 1867 р. відбулася коронація імператора Франца-Йосифа II короною угорських королів (короною св. Вацлава). Угорщина отримала повну політичну і адміністративну автономію, власний парламент, уряд, окреме угорське підданство для громадян, владну конституцію, правову систему. В Угорщині було відновлено в чинності угорську квітневу конституцію 1848 р. Колишня Австрія перетворилась у федеративну державу, федерацію двох окремих держав (Австрії та Угорщини) з монархічною формою правління. До австрійської частини монархії увійшли Галичина і Буковина, до угорської - Закарпаття.

Австрія XVII – першої половини XIX ст. – це типова монархія, влада в якій зосереджувалася в руках спадкового імператора. Королівство Галичини і Лодомерії очолював призначений імператором губернатор. До буржуазно-демократичної революції 1848 р. губернатори призначалися лише з австрійців. Королівство поділялося на округи (циркули) на чолі з окружними старостами. З метою видимості політики освіченого абсолютизму, в Галичині 1775 р. створили становий сейм, який на ділі жодною мірою не обмежував абсолютної влади монарха. Після хвилі революційних виступів, що прокотилися всією Австрійською імперією, у 1848 р. в Галичині було скасовано кріпосне право. Аграрна реформа в сільському господарстві містила кілька основних положень. Зокрема, ліквідовувалася юридична залежність селянина від поміщика; селяни наділялися земельною власністю; мали сплатити поміщикам вартість кріпосних повинностей. Після створення Австро-Угорської монархії кожна з двох держав отримала свій двопалатний парламент; в Австрії він дістав назву рейхсрат (Державна рада), а в Угорщині – сейм. Спільного законодавчого органу затверджено не було. Апарат державного управління в кожній державі складався і діяв незалежно від управління іншої частини монархії, за винятком трьох спільних міністрів: військового, закордонних справ і фінансів. Управління в цих сферах покладалося на спільні делегації, що формувалися шляхом виборів з представників Державної ради та Пештинського сейму і скликалися по черзі то в Відні, то в Пешті (Будапешті) раз на рік. Ці делегації склалися з 60 осіб (20 представників од верхніх і 40 представників од нижніх палат). Централізувала державу особа австрійського імператора, що одночасно мала титул угорського короля. До його повноважень входило: верховне головнокомандування армією, право формувати уряд, призначати чиновників різноманітних рангів, викладачів і професорів середніх і вищих навчальних закладів, що фінансувалися за рахунок державного бюджету, вирішування питань війни та миру, розгляд клопотань про помилування осіб, засуджених до смертної кари або тюремного ув'язнення. Всі судові рішення виносилися від імені імператора. Ухвалені австрійським рейхсратом чи угорським сеймом рішення потребували обов'язкового підпису імператора. Фактично,

особа монарха була недоторканною, він не відповідав ні перед сеймом, ні перед Державною радою. Законодавча і виконавча влада в державі розподілялися між імператором, сформованим ним урядом і народними представництвами (Державною радою та крайовими сеймами). Проте імператор до певної міри володів і законодавчими повноваженнями, хоча формально вони обмежувалися Державною радою (парламентом). Закони ухвалював парламент (а не одноособово імператор, як це було за абсолютної монархії), однак імператор мав право затверджувати ці закони або ж їх відхиляти, не підписавши законопроекту. Крім того, імператор сам видавав законодавчі акти, що обов'язково засвідчувалися підписом прем'єр-міністра або одного з міністрів. Ради міністрів, окремо в Австрії та Угорщині, були найвищими органами виконавчої влади. Прем'єр-міністри і члени уряду формально відповідали перед парламентом, а фактично тільки перед імператором. Раді міністрів підпорядковувалася крайова влада. У Галичині та в інших 14 провінціях Австрії призначався намісник, а на Буковині – крайовий президент. Адміністративно-територіальні перетворення 1860-х років змінили також і місцеве управління. Усю територію Галичини було переділено на 74 повіти, їх очолювали начальники повітів. На Буковині також запроваджувалася повітова система місцевого управління. Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, не виділялося в окремий коронний край. Основними територіальними одиницями Угорщини були жупи (області) й комітати. Із 71 жупи Угорщини чотири перебували на території Закарпаття. Своєю чергою, кожна жупа поділялася на комітати управління, до яких входило близько 30 осіб чиновницького складу. Органами крайового самоуправління були крайові сейми в Галичині й на Буковині. Сільське управління здійснювалося автономно, але з мінімальними повноваженнями. Місцеві органи влади зосереджувались у сільських представництвах, які мали в своєму складі сільські управління на чолі зі старостами. Для всієї Галичини існували спільні органи державного управління. Виняток становили лише судові установи. Для переважно польського населення Західної Галичини діяв Вищий крайовий суд у Кракові, для численного українського населення Східної Галичини - ідентичний суд у Львові.

2. Державно-правові реформи та контрреформи в Українських губерніях в складі Російської імперії

Державні реформи царського уряду з метою пристосувати самодержавний лад Російської імперії до потреб капіталістичного розвитку. Реформи торкнулися різних напрямків суспільно-політичного життя.

1850-1860 – морська реформа

1861 р. – селянська реформа

1863 – університетська реформа

1864 р. – земська реформа

1864 р. – судова реформа

1865р. – цензурна реформа

1860-1864 рр. – шкільна реформа

1864-1874 рр. – військова реформа

1870 р. – міська реформа, фінансова реформа
Селянська реформа

Основне місце серед них займала селянська реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. Умови визволення селян 45 губерній Російської імперії з-під кріпосної залежності були викладені в законодавчому пакеті т.зв. «Положеннях 19 лютого», які склалися з Маніфесту 19 лютого 1861 р. та 19 окремих законодавчих актів («Положень» та «Додаткових правил»).

Найважливіше з них – «Загальне положення про селян, які вийшли із кріпосної залежності». У ньому викладалися загальні умови скасування кріпосного права і визначалося правове положення селянства. Порядок складання і введення уставних грамот до 19 лютого 1863 визначили «Правила про порядок введення в дію Положень про селян, які вийшли із кріпосної залежності».

Порядок викупу селянами своїх наділів регламентувало "Положення про викуп селянами, які вийшли із кріпосної залежності, їх садибної осілости та про сприяння уряду до придбання сими селянами у власність польових наділів. Інші законодавчі акти визначали положення різних категорій колишніх кріпосних селян: дворових, селян дрібнопомісних власників, т.зв. фабричних селян та ін.

Згідно із закроположеннями селян, реформи 22,5 млн. кріпосних селян звільнялося від особистої залежності. Вони оголошувалися "вільними сільськими обивателями" і наділялись особистими та майновими правами: вступати в шлюб "без дозволу поміщика" і самостійно вирішувати свої сімейні та господарчі справи, придбавати у власність нерухоме майно, здійснювати торгівлю і тримати "промислові та ремісничі заклади", укладати угоди, вступати в купецькі гільдії. Селяни могли подавати позови і відповідати в суді, виступати як представники сторін, одержали право утворювати власні органи самоврядування – обирати волосні правління та волосні суди (на волосних сходах) і сільських старост (на сільських сходах).

Однак внаслідок характеру реформи 1861 селяни фактично були позбавлені економічної бази для реалізації своєї правоздатності. Лише після викупу своїх наділів вони називалися «селянами-власниками», а до того вважалися «тимчасово зобов'язаними», їх власністю вважалося лише рухоме майно: свійська та робоча худоба, землеробське знаряддя та домашнє начиння. Хати селян, інше нерухоме майно і земельні присадибні та польові ділянки, якими вони користувалися, вважалися власністю поміщиків. Права відмовитися від них селяни не мали. На весь період тимчасово зобов'язаного стану селяни виконували свої найтяжчі зобов'язання – оброк та панщину. Норми наділу встановлювалися різні – залежно від місцевості та якості землі. Правову основу селян, реформи 1861 в Україні складали як спеціальні для всієї Російської імперії законодавчі акти, так і ціла низка спеціально для укр. губерній призначених указів і постанов.

Так, Катеринославська, Херсонська й частково Таврійська губернії, а також ті повіти Харківської та Чернігівської губернії, де переважало

общинне землекористування, підпадала під дію "Місцевого положення про поземельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських".

35 губерній країни, на які поширювалося це положення, поділялися на три основні смуги: нечорноземну, чорноземну і степову.

Смуги, у свою чергу, поділялися на місцевості, для кожної з яких установлювався розмір наділу на ревізку душу (в нього входили як присадибні ділянки, так і орні, сінокосні землі й пасовиська).

Для губерній Південної України (степова смуга) передбачався єдиний так званий указний наділ (у різних місцевостях його розмір коливався від 3 до 6,5 дес. на ревізку душу). Розміри наділів у повітах Харківської губернії становили: вищий - від 3 до 4,5 дес., нижчий - від 1 до 1,5 дес. Якщо дореформений наділ перевищував установлені норми, поміщик міг відрізати надлишок на свою користь. Це право він мав і тоді, коли після виділення селянам землі у нього залишалося в Лівобережжі менше третини, а на Півдні - менше половини земельної площин, що належали йому до 1861.

Вищезгадане місцеве положення надавало поміщикам також ін. можливості для пограбування і обезземелення селян, перетворюючи їх у кабальних орендарів.

Поземельний устрій на Лівобережній Україні визначало "Місьцеве положення про поземельне упорядкування селян губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської".

Його специфіка полягала в тому, що в основу наділення селян землею був покладений принцип спадкоємно-сімейного землекористування. Земля розподілялася в межах сільської общини не на зрівняльних засадах з періодичними переділами, як це робилося за общинної форми землекористування, а на основі сімейних піших ділянок, що складалися чи з садиби та польового наділу, чи тільки з садиби.

Вищий наділ на душу залежно від місцевості коливався від 2,75 до 4,5 дес., нижчий наділ становив половину вищого. Поміщики дістали право на зменшення наділів селян, заміну їх угідь, перенесення їх садиб та на інші обмеження селян, землекористування.

Дещо іншим чином вирішувалися питання поземельного упорядкування поміщицьких селян Правобережної України. Намагаючись привернути селян регіону, де панувала польська шляхта, на свій бік, царський уряд спеціальним положенням для Київської, Подільської та Волинської губерній в основу поземельного упорядкування поклав інвентарні правила 1847 – 1848.

Селянам надавалося право на одержання повного інвентарного наділу. У тому випадку, коли фактичний наділ був меншим, ніж інвентарний, селяни могли подавати клопотання мировому посереднику про повернення в їх користування відрізаної поміщиками мирської землі. Під впливом польського визвольного повстання 1863 – 1864 рр. царський уряд прийняв ряд законодавчих актів, які дещо пом'якшили умови селян, реформи на Правобережній Україні, зокрема вводився обов'язковий викуп державними

селянами земельних наділів тощо. Незважаючи на половинчастість селян, реформи 1861, вона внесла корінні зміни у розподіл земельної власності, дала імпульс розвиткові капіталістичних відносин.

Земська реформа.

Так, згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 в Україні було створено органи земського самоврядування.

Земства вводилися лише в шести південних та лівобережних губерніях. У Правобережжі, оскільки там мала перевагу польська шляхта, а до неї царський уряд після повстання 1863 не мав довіри, реформу було здійснено лише у 1911.

Земства склалися із:

1. губернських земських зборів
2. повітових земських зборів і їх
3. виконавчих органів – губернських та повітових земських управ.
4. у виборах до земств брало участь все населення, що мало земельну власність, але при цьому виборці були поділені на три виборчі курії: поміщиків, міщан та селян.

До компетенції земств входили місцеві господарські, соціальні та культ, справи: завідування майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, організація медичного обслуговування населення, нар. освіти, налагодження поштового зв'язку, страхування, протипожежної справи тощо.

Контрреформою 1890 р. (Положення про земства) були внесені зміни у виборчу систему земств.

Три курії збереглися, але в першій було введено становий принцип - обирати і бути обраними могли тільки поміщики-дворяни (потомствени та особисті).

Селяни обирали тільки кандидатів у повітові земські збори. Земства було поставлено під контроль і нагляд державної адміністрації: обрані голови повітових та губернських земських управ затверджувалися відповідно губернатором та міністром внутрішніх справ.

Розвиток капіталізму, зростання міст змусили царат піти на поступки і в галузі міського самоврядування.

Міська реформа 1870р..

Згідно з Міським положенням, затвердженим царем 16 червня 1870, міську реформу було проведено в Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові і Херсоні. За міською реформою в містах країни створювалися виборні міські думи як розпорядні органи й міські управи як виконавчі. Члени думи (гласні) обиралися всіма платниками податків міста (власники торговельно-промислових підприємств, домовласники, дрібні власники) за безстановим принципом.

Всі виборці поділялися на три курії, кожна з яких мала рівну кількість гласних. Установлений порядок забезпечував явне переважання в думах і управах найзаможніших прошарків населення міста, оскільки перші дві курії мали 2/3 гласних, становлячи при цьому лише 13 % загальної кількості виборців.

Міські думи обирали міські управи у складі голови (міського голови) та кількох членів.

Органи міського управління займалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я та ін.

В Україні запроваджувалася спочатку у Києві, Катеринославі, Миколаєві, Полтаві, Харкові і Херсоні. При наявності майнового цензу у містах створювалися виборні на чотири роки:

1. Міські думи – розпорядчі органи.
2. Міські управи – виконавчі органи.

Органи місцевого самоврядування вирішували дрібні господарські питання (освітлення вулиць, ремонт тротуарів), складали списки присяжних засідателів і цілком підлягали губернаторові.

Судова реформа. Джерела судової реформи: 20 листопада 1864р. 1. «Устав о наказаниях налагаемых мировыми судьями» – кодекс матеріального права, який містив норми права, що стосується кримінальних і адміністративних порушень, 2. Статут кримінального судочинства, 3. Статут цивільного судочинства, 4. Указ правлячому Сенату про заснування судових установ.

Відповідно до цих статутів було утворено загальний та формально рівний для всіх суд:

1. Суди загальної юстиції (окружний суд - судова палата - Сенат) та
2. Суди мирової юстиції (одноособовий дільничний мировий суддя - повітовий з'їзд мирових суддів – Сенат).

Було запроваджено інститут присяжних засідателів.

Судова реформа проголошувала ряд формальних принципів: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність, засновувалася адвокатура.

Судові статuti 1864 р. передбачали утворення в містах і повітах інституту мирових судів, які розглядали дрібні кримінальні (проступки проти громад, порядку, особисті образи і побої, шахрайство і крадіжки на суму до 300 крб.) справи. Мирові судді обиралися повітовими земськими зборами і міськими думами із осіб, які мали віковий, освітній та досить високий майновий ценз. Крім дільничних мирових суддів, що одержували за свою працю винагородження, вводилися посади так званих почесних мирових суддів, які не мали своєї визначеної дільниці. Вони чинили "суд та розправу", коли обидві сторони просили про це. Збори почесних та дільничних суддів повіту або міста становили вищу мирову інстанцію - з'їзд мирових суддів, в якому головував один із суддів, обраний ними із свого середовища.

Прогресивні елементи судової реформи, зокрема створення мирової юстиції, стали об'єктами нападок реакційних кругів царської Росії. Це потягло за собою здійснення судової контрреформи, що на Правобережній Україні впроваджувалася одночасно з проведенням судової реформи 1864. Уже в кінці 1866 були здійснені перші вилучення справ з ведення суду присяжних. У 1889 були внесені реакційні зміни до судової реформи, які

скасовували або суттєво порушували її найважливіші засади - принципи відокремлення судової влади від влади адміністрації, всестановості суду, виборності судових органів. У більшості губерній країни мирова юстиція ліквідовувалася і замість неї створювалася нова, складна система судових органів, низовими ланками якої були земський начальник, міський суддя, повітовий член окружного суду, які тепер призначалися.

Шкільна реформа. Згідно з "Положенням про початкові народні училища від 14 липня 1864" засновувалася єдина система початкової освіти, як державної, так і приватної з обмеженою програмою навчання.

Статут від 19 листопада 1864 визначив зміни в галузі середнього навчання: були створені класичні та реальні чоловічі та жіночі гімназії.

Новий статут від 18 червня 1863 вніс певні зміни в систему нагляду за вищою школою: відновлялась академічна автономія університетів, створювалася рада професорів, яка керувала життям навчального закладу, здійснювала нагляд за студентами.

Реформа цензури. Новий цензурний статут 1865 реорганізував цензурні установи: вони були передані з відання міністерства народної освіти в підпорядкування міністерства внутрішніх справ. Установлювався більш суворий нагляд за органами друку.

Фінансові реформи. Фінансові реформи, які були проведені в 1860-1864, стосувалися як податкової та кредитної системи, так і бюджету і державного фінансового контролю. Зокрема, в 1860 р. був створений Державний банк, розширена мережа приватних комерційних акціонерних банків, введено акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшені податки на товари широкого споживання, створені державні каси, єдиний державний ревізійний центр та ін.

Військово – судова реформа. В 1863-1888 була проведена військово-судова реформа, її складовою стала реорганізація місцевого військового управління. У 1864 в країні було створено 15 військових округів, у тому числі в Україні – Київський, Одеський, Харківський. На чолі кожного округу стояв головний начальник, він же командувач військ. У кожній губернії та повіті створювалися управління військового начальника.

31 січня 1874 був прийнятий новий військовий статут, за яким у країні вводилася загальна військова повинність для осіб чоловічої статі, яким виповнилося 20 років.

Були скорочені строки військової служби: до 6 років у сухопутних військах і до 7 років – на флоті. Дійсна служба для осіб із вищою освітою складала шість місяців, із середньою - півтора роки. Були відмінені тілесні покарання як дисциплінарне стягнення; запроваджувалися єдині кримінальні покарання для військовослужбовців усіх станів; виключався принцип децимації при покаранні за групові злочини та ін.

Контрреформи 80-90рр. XIX ст. Контрреформи в Росії, прийняте в літературі назва заходів уряду Олександра III у 1880-х рр., перегляд реформ 1860-х рр.: 1882- відновлення попередньої цензури, 1884 - уведення станових принципів у початковій і середній школі, скасування автономії університетів,

1889 - введення інституту земських начальників, 1890 - установа бюрократичної опіки над земським самоврядуванням, 1892 - міським самоврядуванням.

3. Джерела права в Українських губерніях в складі Російської імперії

Чинними джерелами права в Україні XIX ст. були: звичаєве право; магдебурзьке право; III Литовський статут; «Зібрання малоросійських прав» 1807р. кодифікований збірник норм цивільного права, що діяли на початку XIX ст. у Чернігівській і Полтавській губерніях. Офіційно збірник затверджено не було; «Повне зібрання законів Російської імперії 1830р. містило 40 томів законів (30 920 актів) і 6 томів додатків (покажчики, книги креслень і малюнків). Охоплювало законодавство з 1649 р. по 1825 р.; «Звід законів Російської імперії» 1835р., до якого увійшло 15 томів чинного законодавства. Систематизований за галузями права (10-й том - цивільне право, 15-й - кримінальне, 1-й - шлюбно-сімейне); указ «Про запровадження в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії» від 4 березня 1843 р. З метою уніфікації правової системи на території названих губерній могли застосовуватися 53 статті Зводу законів цивільних, які враховували особливості місцевого права. Порівнюючи особливі для Полтавської та Чернігівської губерній положення з загальноімперськими нормами, можна виділити такі відмінності: а) в основі особливих настанов лежали норми Литовського статуту, який не був чинним джерелом права у Російській імперії; б) в українських губерніях права жінки значно обмежувалися порівняно з правами чоловіка; в) на Чернігівщині та Полтавщині учасники цивільних правовідносин отримували більшу свободу розпорядження власним майном; г) устанавлювалася більша залежність дітей від батьків; ґ) особливі настанови жорсткішим чином забезпечували цілісність майна: доки воно перебувало в управлінні опікуна, власник не мав права вільно ним розпоряджатися; д) особливі для Полтавської та Чернігівської губерній настанови поширювалися не на всі інститути цивільного права, а лише на окремі відносини, що регулювали опіку, спадкування, договірні зобов'язання, право власності. «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр. Установлювало форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставини, що обтяжували чи зменшували вину. Збережено тілесні покарання, від яких звільнялися лише представники привілейованих верств; - фабричне законодавство - низка законодавчих актів, які регулювали правовідносини власників підприємств і найманих робітників. На Україну були поширені зі значним запізненням. Законодавством визначалася тривалість робочого дня, заборонялося використання жіночої та робочої сили на підприємствах у нічну зміну; - зібрання узаконень і розпоряджень уряду видавалися двічі на тиждень. У них містилися маніфести, укази сенату, постанови, що мали силу закону і підлягали внесенню в Повне зібрання законів; - окремі постанови сенату. Затверджені імператором мали силу

закону. Головна мета - втягнути Україну в орбіту російського законодавства, остаточно ліквідувати особливості українського національного права. Основні риси права.

Кримінальне право. Норми кримінального права України другої половини XIX ст. регулювалися т. XV Зводу законів Російської імперії та «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» 1846 р. з редакціями 1866 і 1885 рр. 3-поміж злочинів виділялися: - злочини проти віри, до яких відносили: блюзнірство, єресь, перехід православного до іншої віри, безчинство в церкві тощо. Нерідко за здійснення цього виду злочину передбачалося заслання на поселення до Сибіру; - злочини проти держави. Замах чи навіть намір позбавити влади царя або здійснити насильницькі дії проти членів імператорської родини передбачали смертну кару з позбавленням усіх прав стану.

Розповсюдження письмової чи друкованої літератури з метою підняти бунт тягнули за собою каторжні роботи на строк від 8 до 10 років, а для осіб, не звільнених від тілесних покарань, додатково призначалися 50-60 ударів батоном і клеймування; - злочини проти порядку управління. До таких передусім відносили: організований виступ робітників проти власника чи управителя підприємства; повстання кріпаків проти поміщиків. Обидва склади прирівнювалися до злочину проти влади і передбачали покарання у вигляді смертної кари. Будь-яка непокора кріпака своєму панові чи скарга на нього могла закінчитися для непокірного 50 ударами різок; - злочинами проти особи вважалися різні вбивства, тілесні ушкодження, образа честі, дуель, погрози тощо. Серед особливо небезпечних виділялися: вбивство батьків чи одного з них; священика під час здійснення служби; групове вбивство; вбивство з корисливою метою тощо. Для винних у їх здійсненні передбачалися каторжні роботи на строк від 15 до 20 років, а також позбавлення всіх прав стану; - майнові злочини. Насильницьке заволодіння нерухомим майном, здійснене озброєними людьми, каралося засланням до Сибіру. Винні за вчинення розбійного нападу, пограбування мали відповідати каторжними роботами на різноманітні терміни або довічно. Система покарань була надзвичайно складною.

Покарання поділялися на дві частини: кримінальні й виправні. До перших належали: позбавлення усіх прав стану в поєднанні зі смертною карою або з висланням на каторжні роботи до Сибіру чи Кавказу. Позбавлення всіх прав стану означало втрату всіх привілеїв, пов'язаних із належністю особи до певного стану, припинення шлюбних відносин, втрату права власності, яке переходило до спадкоємців, позбавлення батьківських прав; клеймування засуджених до каторжних робіт; -тілесні покарання для осіб, від них не звільнених.

До виправних покарань належали: догана; штрафи; арешт; ув'язнення; передання на службу до виправних арештантських рот тощо. Як бачимо, система покарань була надзвичайно жорстокою і вибірковою для привілейованих верств суспільства. Так, дворяни, священики, купці, поміщики звільнялися від тілесних покарань. Лише новою редакцією

«Уложення про покарання кримінальні та виправні» тілесні покарання було скасовано, за винятком селян, рішення щодо яких ухвалив волосний суд. Цивільне право. Звід законів Російської імперії вперше дав визначення права власності як права «володіти, користуватись і розпоряджатися майном вічно і потомствено».

Найважливіша ознака права власності полягала саме в поєднанні володіння, користування і розпорядження.

Цивільне право того часу розрізняло повне право власності і неповне, коли був відсутній хоч один із названих компонентів. Речі поділялися на рухомі та нерухомі, родові та придбані, подільні та неподільні, споживчі та неспоживчі, вилучені з обігу та не вилучені. Власник землі мав повне право розпоряджатися нею. Проте на Правобережній Україні покупець-росіянин мав привілеї порівняно з представниками інших національностей. Значна увага приділялася зобов'язальному праву. Договори укладалися як письмово, так і усно, але для таких їх видів, як позика, дарування, поклажі угоди укладалися тільки в письмовій формі. Будь-який «правильно складений» договір підлягав беззастережному виконанню. Закон передбачав такі способи забезпечення виконання договору: поручництво; неустойка; завдаток; застава рухомого та нерухомого майна. З-поміж численних видів договорів найважливішими були: договір обміну.

Обмін нерухомого майна заборонявся, крім окремих випадків. Рухоме майно можна було обмінювати без обмежень; договір запродажу полягав у тому, що одна зі сторін зобов'язувалася до обумовленого терміну продати рухоме чи нерухоме майно. У договорі вказувалася ціна товару, а також сума неустойки; договір оренди міг укладатися на термін не більше 12 років. Договір оренди нерухомого майна укладався в письмовій формі, рухомого - дозволялось укладати усно; договір постачання і підряду розглядався законодавцем як один вид договору; договір позики. Відсоток від позиченої суми не міг перевищувати 6% річних; договір товариства, договір окремих осіб, які об'єднувалися в одну організацію. Спадкування здійснювалося як за заповітом, так і за законом. Заповіт укладався особою «за здорового глузду і твердої пам'яті», що досягла 21-річного віку. За відсутності заповіту майно переходило до спадкоємців за законом. Ними були як сини, так і дочки, однак перевага надавалася першим. Дочки при живих братах отримували 1/14 частину нерухомого майна і 1/8 частину рухомого. Матеріальна спадщина ділилася порівну. За звичаєвим правом хату отримував син. У разі, коли хтось із синів перебував на службі в армії, хата з двором діставалася йому. Якщо подружжя було бездітним, то у випадку смерті одного з них інший отримував 1/7 частину нерухомого і 1/4 частину рухомого майна. Шлюбно-сімейне право визнавало суб'єктом шлюбних відносин чоловіка з 18 і жінку з 16 років. Особам, що досягли 80 років, вступати до шлюбу заборонялося. Не дозволявся шлюб між християнами і представниками інших вірувань, четвертий шлюб, а також новий без розірвання попереднього. Законним вважався лише церковний шлюб. Розлучення дозволялося з дозволу церкви лише в кількох випадках. Дружина перебувала в залежному

від чоловіка становищі. «Дружина зобов'язана підкорятися своєму чоловікові як главі сім'ї, мати до нього пошану, любов і необмежену вдячність», - йшлося в Зводі законів Російської імперії. Щоправда, у майнових відносинах подружжя було незалежним один від одного, мали розпоряджатися своїм майном на свій розсуд. Діти поділялися на законнонароджених і народжених поза шлюбом. Останні не мали права на прізвище батька та на спадкування.